

Menneske og natur

– bebyggelse og kulturlandskab

Af *Per Grau Møller*

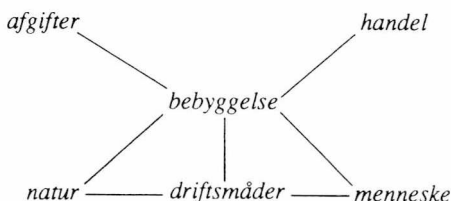
1. Indledning

Temaet for forskningscentret og for dette seminar er »Menneske og natur«. Mit indlæg vil med et bebyggelsehistorisk udgangspunkt forsøge at belyse menneskenes udnyttelse af det fysiske rum i dagens Danmark gennem de sidste 200 år. Specielt vil jeg prøve at sætte fokus på det, der traditionelt opfattedes som landdistrikter. Man kan – med rette mener jeg – spørge, om mennesket i dag har mistet jordforbindelsen. Om mennesker i dag har en relation til det rum vi færdes i til daglig, til naturen eller rettere det kulturlandskab, som mennesker har skabt gennem årtusinder. Er det ikke sådan, at langt de fleste i dag haster gennem et landskab for at komme fra bopæl til arbejdssted – på nær de efterhånden få procent, som er landmænd? Dette landskab kan være et bylandskab, eller det kan være det åbne, agrare land. Transportmidlet kan være en cykel, en bil, en bus eller et tog. Fremføringsmidlerne er underordnede. Det afgørende er, at landskabet nærmest er en hindring, som skal overvindes hurtigst muligt. Kun i fritiden kan kulturlandskabet spille en vis rolle. De fleste vil gerne i ferien ud og kigge på og nyde et fremmedartet kulturlandskab. Da spiller det en rolle for os, at der findes et agrart kulturlandskab i naturen. Ligeså kan nationen tjene valuta ved at præsentere kulturlandskaber for turister.

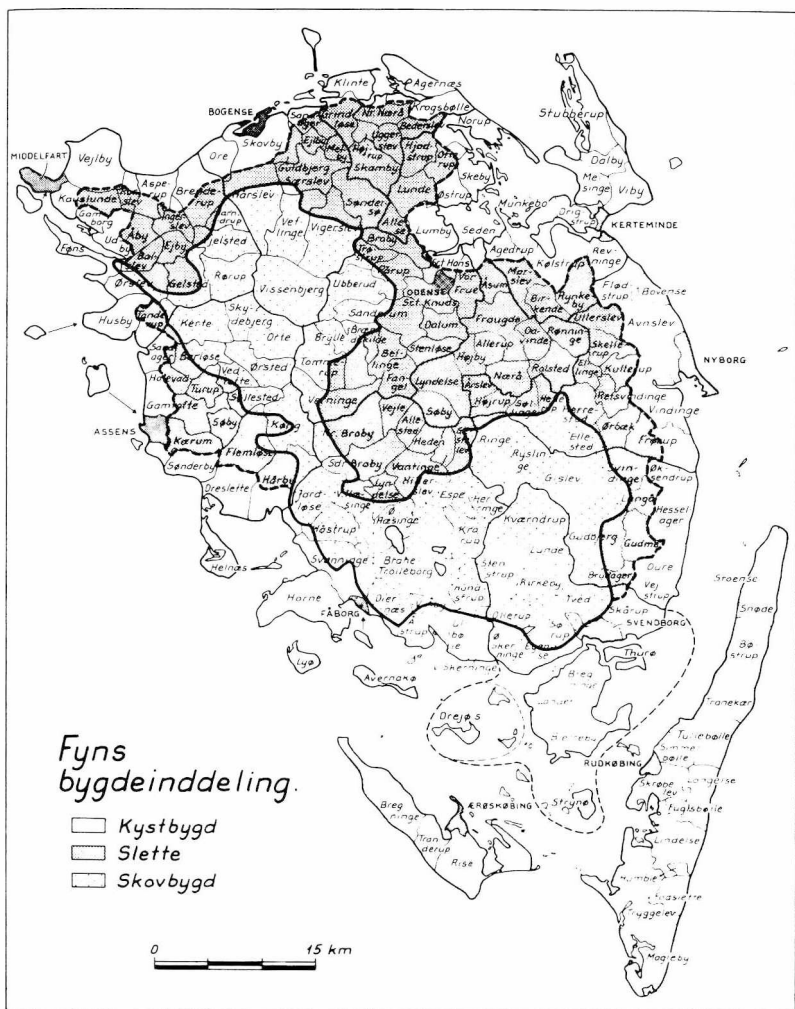
Men hvordan er det kommet så vidt, hvilke faktorer har været bestemmende i denne udvikling, og hvordan kan udviklingen evt. forandres, hvis det er det, vi ønsker? Jeg vil her med udgangspunkt i min beskæftigelse med den fynske udvikling prøve at belyse, hvad der i store træk er sket gennem de sidste 200 år, og hvilket landskab det har ført frem til.

2. Den agrare udvikling

Allerførst skal trækkes nogle linier vedrørende det agrare kulturlandskab. Den agrare bebyggelse udvikler sig iflg. den af Porsmose udviklede model på følgende vis: bebyggelsen er afhængig af den overordnede relation mellem *natur og menneske*, forstået som en økologisk ramme. Kobles den med *driftsmåden*, bliver der tale om en driftsøkonomisk model, som er bestemmende for udformningen af bebyggelsen og organiseringen af produktionen. Og hvis ydermere overordnede faktorer som *besiddelsesforhold og handelsrelationer* kobles ind i billedet, bliver der tale om en samfundsøkonomisk model, som også kan være med til at forklare bebyggelsens udvikling i tid og rum.

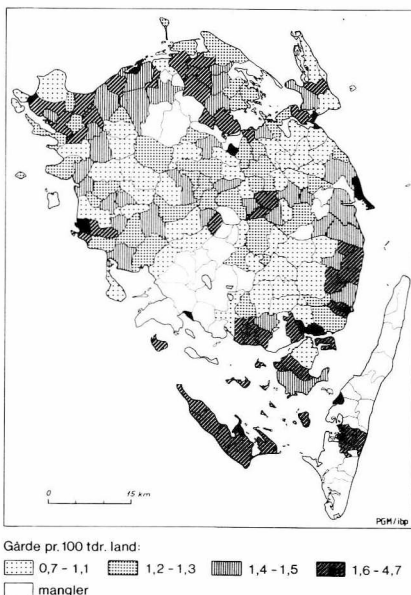

Situationen ved landboreformernes begyndelse var et klart agrart præget bebyggelsesbillede – således som det havde været gennem de foregående århundreder (figur 1 og 2). I kystbygden var der tale om en høj bebyggelsestæthed, men samtidig små gårde; i skovbygden var gårdene også små, men bebyggelsestætheden til gengæld lav – på nær Vissenbjerg sogn; og i sletteområderne var der både høj og lav bebyggelsestæthed, men til gengæld overvejende højt hartkornstilliggende til gårdene. Det var et landskab der viste tilpasning til det agrart betingede kulturlandskab med de mest produktive gårde i de mere frugtbare sletteområder. Skove bevirker sammen med hovedgårde en lav gårdtæthed og forstærker på Fyn til dels hinanden. Til gengæld rummer skovbygden ligesom kystzonen muligheder for alternative beskæftigelser: i skovbygden i form af træhugst, pottemageri, teglbrænding mv., i kystzonen i form af fiskeri og søfart. Disse muligheder blev udnyttet i begyndelsen af 1800-tallet, da der i disse to zoner skete en betydelig forøgelse af hustallet.

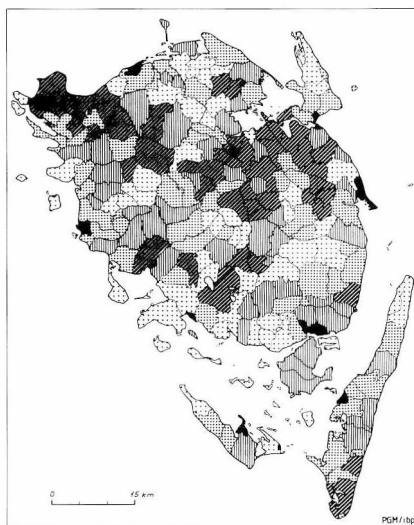
Figur 1. Fyns bygdeinddeling i kulturgeografiske zoner. Inddelingen er foretaget ved hjælp af udskiftningskortenes oplysninger om ager-, eng- og skovforhold kombineret med moderne terrænkort. Fra Erland Porsmose: De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid. Odense 1987.

Figur 2. Gårdtæthed
1770, sogneniveau.
For 44 ud af 201 sogne
mangler oplysninger om
gårdtal.

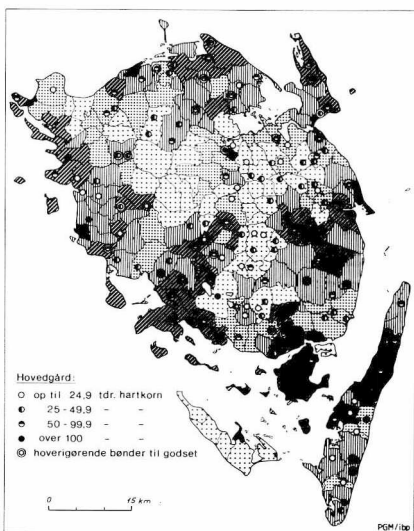

En afgørende faktor i bebyggelsesudviklingen op gennem 1800-tallet var overgangen til selveje. Hvor der skete overgang til selveje, betød det også, at mulighederne for bebyggelsesekspansion var til stede. Og den kom nærmest prompte. De nye selvejere benyttede sig af deres muligheder for at udparcellere dele af deres nyvundne ejendomme. Motiverne hertil kunne dels være et spørgsmål om at finansiere selvejekøbet, dels kunne det være et spørgsmål om arvedeling. De områder, der tidligst overgik til selveje fik et bebyggelsesmæssigt forspring hvad angår agrare bebyggelser, som sogne, der sent overgik til selveje, sjældent kunne indhente. Der blev tale om brud på det kulturlandskabsbillede, som vi så i slutningen i 1700-tallet med en styrkelse af gårdtætheden i skovbygden og sletten nordvest for Odense samt i et bælte syd for Odense. En forklaring herpå finder vi, når vi ser på væksten blandt gårde 1805–35 (figur 3), hvor væksten netop var stor i disse områder. Hvorfor den var det, ser vi, når vi anskuer udbredelsen af selveje i 1835 (figur 4): sogne der havde ringe fæstehartkorn og

Figur 3. Gårdvækst
1805-35, sogneniveau.

+16 - 3%
 4-10%
 11-25%
 26-733%

Hovedgård:

- op til 24,9 tdr. hartkorn
- 25 - 49,9 - -
- 50 - 99,9 - -
- over 100 - -
- ⊙ hoverigørende bønder til godset

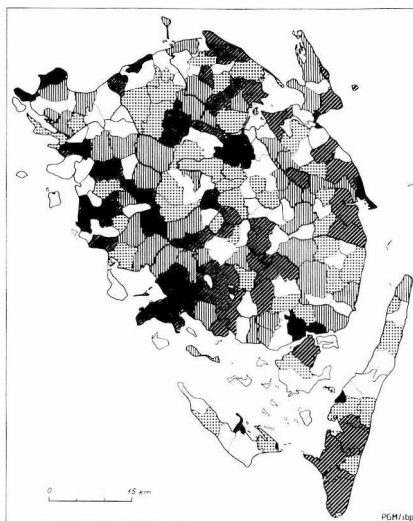
0-15%
 16-65%
 66-90%
 91-100%

Figur 4. Fæstehart-
kornets andel af sognets
samlede bondehartkorn
i 1835.

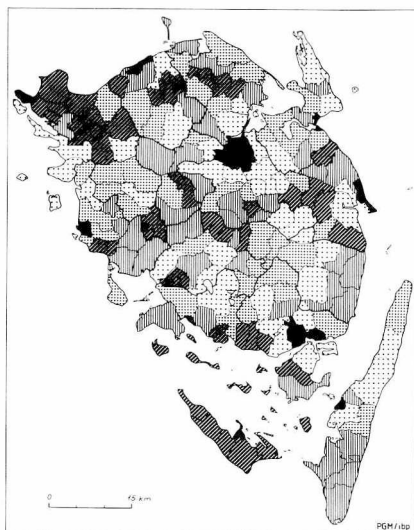
dermed meget selveje havde også en udbredt bebyggelsesvækst – og omvendt. Besiddelsesforholdene kan dermed forklare både udvikling og stagnation, for vi skal ikke glemme, at denne udvikling bevarer en række store, levedygtige driftsenheder og dermed bevarer en bebyggelsesstruktur – netop fordi de er i fæste.

Gennem 1900-tallet – op til ca. 1965 – var udviklingen i det agrarstrukturelle landskab præget af husmandsbrug. Jeg vil betragte det som en udløber af produktionsomlægningen til vægt på animalske produkter i slutningen af 1800-tallet. Den betød store forandringer produktionsmæssigt, driftsmæssigt og organisatorisk i det videre produktionsled, men agrarstrukturelt betød det, at husmandsbrug fik en større levedygtighed. De kunne nyde godt af at levere mælk på de andelsmejerier, som gårdmændene havde taget initiativet til. Bl.a. derfor sker der i 1900-tallet en opblomstring af de mindre driftsenheder. Den er kraftigt hjulpet på vej af statslig støtte i form af dels statslånene efter 1899-loven og dels jordrentebrugene efter 1919-loven. Især den sidste fik stor betydning på Fyn. Det kan illustreres ved at se på de jordrentebrug, der kom til i perioden 1920–40 (figur 5). Det viser et noget broget billede. Og sandheden er da også, at det nærmest var tilfældigt, hvor brugene blev placeret henne. De kunne placeres på præstegårdsjorder. Det gav et nogenlunde jævnt billede med nogle få brug pr. pastorat. Men størstedelen var placeret på majoratsjord, idet loven om jordrentebrug var koblet sammen med lensafløsningen. Det afhang derfor af, hvor et majorat ville stille jord til rådighed for husmandsbrug. I mange tilfælde blev det ikke lige i nærheden af hovedgodset, men på fjernere liggende besiddelser, der endda kunne være købt til lejligheden. Det er derfor et ganske tilfældigt indslag i kulturlandskabet, som betinger denne udvikling. Betydningen af statshusmandsbrugenes dominans kan iagttages ved at betragte figuren over gårdtætheden i 1965 – de fleste husmandsbrug havde 1–2 tdr. hartkorn og regnedes derfor statistisk for gårde trods navnet (figur 6). Ekspansionen og især anlæggelsen af de store kolonier træder klart igennem. Men bag det hele ligger dog stadig det agrare kulturlandskabsbillede med mange og små gårde i kystzonen og få og små gårde i skovbygden, og større gårde på sletteområderne – med de omtalte justeringer herpå. Dette

Figur 5. Jordrentebrug oprettet 1920-40, sogne-niveau.

Antal jordrentebrug:

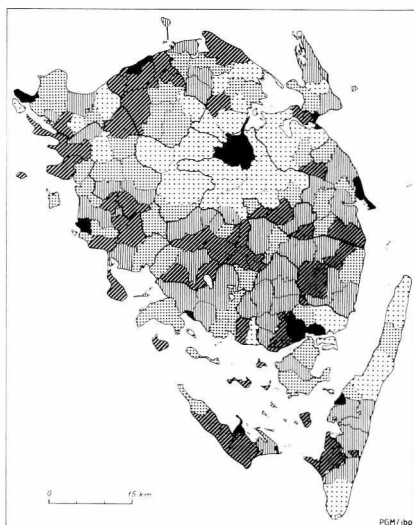

Gårde pr. 100 tdr. land:

Figur 6. Gårdtæthed 1965, sognekommune-niveau.

Figur 7. Udviklingen i landbrugsejendomme (1 ha. og derover) 1950–65, sognekommuneniveau.

+97- +15%
 +14- +10%
 +9- +6,2%
 +6,19 +2%

billede kan man fortsat se konturerne af, når man betragter gårdstørrelserne i dag – nu dog på kommuneniveau.

Men udviklingen iblandt landbrugene var nu også begyndt at blive præget af andre faktorer. Således var der i perioden 1950–65 på Fyn sket en nedgang i antallet af landbrugsejendomme (både gårde og huse) på 12%. Gårdtallet var stagneret, mens landbrugshusene var faldet med 29%, mest mod slutningen af perioden. På Fynsplan ser billedet således ud, at nedgangen har været størst omkring Odense (figur 7). Det skyldes, at ikke-agrarer faktorer er begyndt at influere på det agrare bebyggelsesbillede.

Den ikke-agrarer udvikling

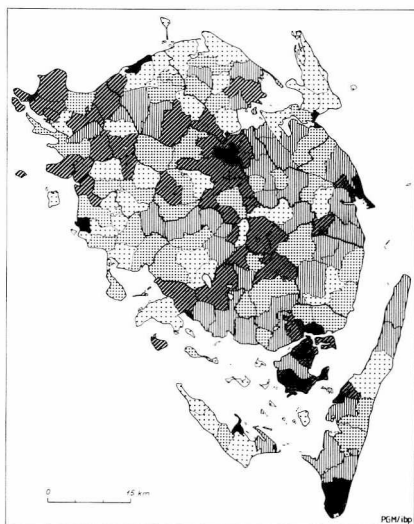
Som tidligere fremhævet har de ikke-agrarer bebyggelser indtil midten af 1800-tallet udviklet sig i god overensstemmelse med det agrare kulturlandskab. Det var jordløse huse (eller i det mindste huse med meget lidt jord), hvis beboere ernærede sig

ved erhverv uden for landbrug. Det kunne være fiskeri eller søfart i kystbygden, eller teglbrænding, pottemageri eller træforbrugende håndværk i skovbygden. I sletteområder, som f.eks. på den fynske Nordslette var vævning en udbredt husflidsbeskæftigelse, både blandt gård- og husmænd – dette har dog ikke direkte relation til kulturlandskabet, men var så at sige en beskæftigelse i mangel af naturgivne ressourcer.

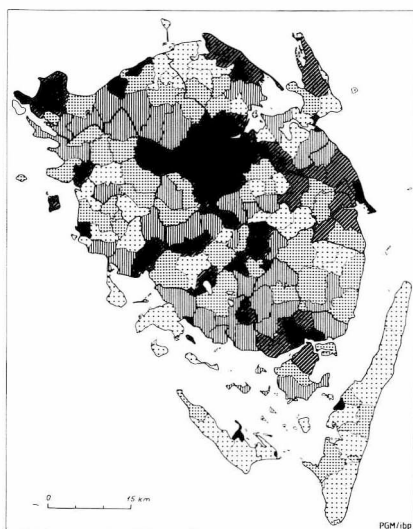
Men billedet ændrer sig gradvis fra midten af 1800-tallet. Årsagerne hertil ligger i den velstandsstigning, der fandt sted i landbruget med kornsalgperioden. Den gav større pengemidler til især gårdmændene, deraf følgende større efterspørgsel efter forbrugsvarer og større behov for arbejdsdeling. Det medfører, at der på geografisk centrale steder kommer en større bebyggelsesudvikling i de ikke-agrarer bebyggelser – i form af håndværkere, beskæftigede ved de små landindustrier, der opstod, o. a. Andelen af beskæftigede ved håndværk og industri på landet steg fra 15,6% i 1834 til 19% i 1870. Det vil sige, at der før indførelsen af næringsfriheden i 1862 allerede var en stor gruppe personer beskæftiget med sekundære erhverv; dertil kom arbejdsmænd og daglejere, der enten kunne være beskæftiget i landbruget eller i sekundære erhverv. Deres andel øgedes i perioden, og absolut er forøgelsen p.g.r.a. det stærkt stigende folketal er meget stor. Ligeså øgedes også andelen af handlende, men endnu mere beskedent.

Denne udvikling forstærkedes i slutningen af 1800-tallet af jernbanernes anlæggelse. Stationerne blev på Fyn som regel anlagt, hvor der i forvejen var en vis befolkningskoncentration og dermed på centrale steder med en række fremstillings-erhverv og servicefunktioner. Det medfører, at der kommer en større vækst i de mindste husbebyggelser ved store stationer, eksempelvis den mest typiske fynske stationsby, Ringe.

Denne nyskabelse skete samtidig med de store driftsomlægninger i landbruget, afvandring af befolkningen til byerne og sågar til udlandet. I denne krisetid bliver grunden lagt til et helt nyt bebyggelsesbillede, præget af geografisk centralitet. De rurale byer er i denne forbindelse at opfatte som bebyggelser, der er centrale i forhold til landdistrikterne, men som opfanger en del af den befolkning, der ellers ville være bortvandret. Det er et billede, der i første omgang er præget af de ikke-agrarer bebyggelser, men som også indvirker på den agrarer bebyggelse. Gennem 1900-tallet udskilte på Fynsplan

+12-10%
 11-23%
 24-42%
 43-900%

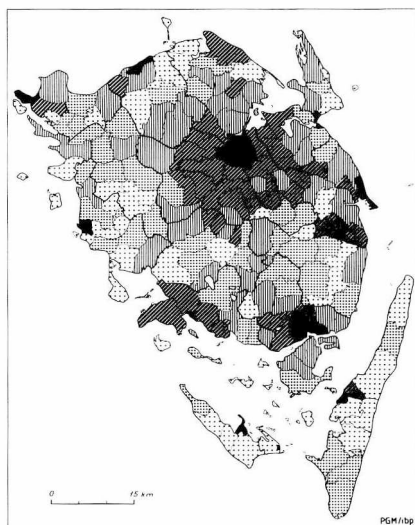

12-42%
 43-63%
 64-91%
 92-616%
 mangler

Figur 8, 9 og 10. Vækst i »andre vurderinger« 1904-20, 1920-50 og 1950-65, sognekommuneniveau.

»Andre vurderinger« omfatter alle andre ejendomsvurderinger end landbrug, dvs. både beboelsesenheder og ikke-beboelsesenheder. Det er ikke muligt på sognekommuneniveau at udskille ikke-beboelsesenhederne, men rene beboelsesejendomme udgør dog mellem 74 og 85% af det samlede antal »andre vurderinger«. Forklaringen på en stor vækst i visse kystområder er derfor at bebyggelser som sommerhuse også er indregnet.

Figur 9.

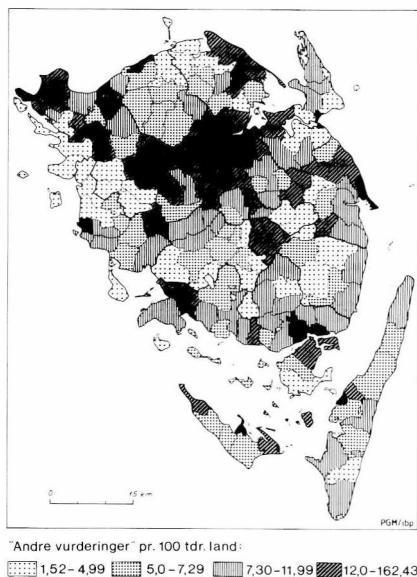
Figur 10.

sig mere og mere klart tre forskellige zoner, der ikke har meget med det agrare kulturlandskabsbillede at gøre:

1. *centralområder* omkring købstæderne, først og fremmest Odense og Svendborg , samt forbindelseslinierne herimellem, således at billedet danner et T – her er der stor vækst i de ikke-agrare bebyggelser, samtidig med at de negative tendenser inden for den agrare bebyggelse optræder klart her.
2. *periferiområder* på hovedøen uden for T'et – her er der mindre vækst i de ikke-agrare bebyggelser og positive tendenser indenfor landbrugene.
3. *udkantsområder*, hovedsagelig småøerne rundt om Fyn – er præget af ringe vækst i de ikke-agrare bebyggelser og til dels også negative tendenser i landbrugsbebyggelserne.

På den viste figurække over udviklingen i den ikke-agrare bebyggelse i perioderne 1904–20, 1920–50 og 1950–65 ses den skitserede udvikling udkrystallisere sig mere og mere klart

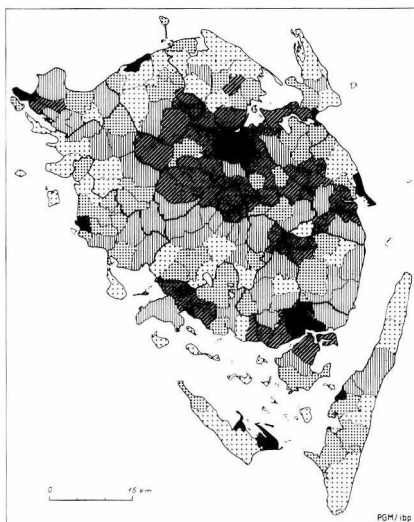
Figur 11. Befolknings-
tæthed 1965, sogne-
kommuneniveau.

(figurerne 8, 9 og 10). Billedet slår også klart igennem, når man laver status over den ikke-agrarer husbebyggelse og befolkningstætheden i 1965 (figur 11), dvs. ikke blot den nye bebyggelse, men også den eksisterende. Tendensen er en klar centralisering.

Et interessant mønster viser sig, når man sammenligner de enkelte perioder. Udviklingstræk, overvejende af negativ art, der viser sig i én periode i udkantsområderne, dvs. småøerne, går ofte igen i den følgende periode i periferiområderne. Drager man den fulde konsekvens heraf, og forudsætter man de samme centraliseringstendenser i udviklingen, kan småøerne bruges som et spejl for fremtidsudviklingen i landområderne, særlig yderst i periferiområderne.

Og udviklingen er fortsat frem til i dag. Ser vi på befolkningsudviklingen i perioden 1965-91 i de fynske sogne, er der helt klart tale om en yderligere forstærkning af de samme tendenser (figur 12). Statistisk er det slående, at væksten samlet i de fynske landdistrikter er på 23% - kun 1/4 af sognene ligger over, men vejer altså tungt til - 10 sogne har

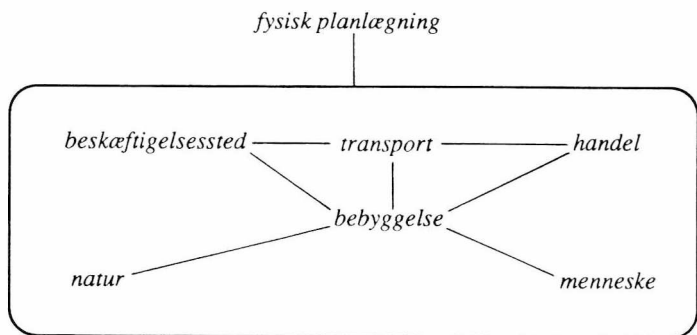
Figur 12. Befolkningsvækst 1965–1991, sogneniveau.

For Drigstrup og Drejø er brugt tallene fra 1960, da de i 1963 og 1964 blev indlemmet i købstadskommunerne Kerteminde og Svendborg.

fordoblet deres vækst. Bemærkes skal også, at faldet i befolkning tiltager, jo længere væk fra centralområderne man kommer. Centrum i de nye kommuner slår også klart igennem med større vækst i omgivende sogne med stor affolkning.

Skal man prøve at opstille en model for den ikke-agrare bebyggelses udvikling specielt på landet går nogle af de samme faktorer igen som i den agrare model. Bebyggelsen knytter sig til *naturen* eller landskabet i kraft af, at stederne skal være egnede til opførelse af boliger og til anlæg af veje. Men der er ingen større økologisk eller driftsøkonomisk sammenhæng mellem mennesket og naturen med udgangspunkt i bebyggelsen. *Mennesket* bruger højst naturen i sin – som regel overgødede – parcelhushave eller til rekreative formål i fritiden. Derimod er det af langt mere afgørende betydning for placeringen af bebyggelsen, hvor *arbejdspladsen* ligger, og hvor *handelsfaciliteter* er til stede og *transportmuligheder* er bekvemme. Udviklingen i transportmidlerne efter 2. verdenskrig har dog betydet en forskydning i rammerne for bosætning, idet det er blevet muligt at pendle; 20 km. er ingen

ualmindelig afstand for pendlere. Afgørende i denne udvikling er også, at lokaliseringsfaktorer for virksomheder, offentlige som private, er de samme: nemlig marked, transportmuligheder og arbejdskraft. Derfor forstærker udviklingen i bebyggelsen og erhvervsudvikling hinanden i en centralisering i det fysiske landskab.

4. Fremtidsperspektiver

Så kan man spørge: hvor går udviklingen i det fysiske kulturlandskab hen i fremtiden? Før man kan besvare det spørgsmål må man have et overblik over udviklingen i den nærmest foregående periode. Her mener jeg, at vi savner et ordentligt statistisk grundlag. Siden 1970 har statistikken på nær et enkelt punkt fulgt de nye kommuneinddelinger. Det vil sige, at det laveste niveau, man kan følge udviklingen inden for befolkningsudvikling, landbrugsudvikling og erhvervsudvikling i det hele taget på er på Fyn inden for de 32 kommuner – modsat i 1960 165 sognekommuner eller 200 sogne. Den eneste undtagelse fra mønstret er, at det fra 1983 er blevet muligt at følge befolkningstallet årligt på sogneniveau¹. Det har stor betydning, når man vil belyse hvad der konkret er sket i kulturlandskabet. Ganske vist kan man selvfølgelig se forskellige mønstre i udviklingen mellem storkommunerne, men inden for de enkelte kommuner kan der skjule sig udviklingstræk, som man ikke kan gøre synlige andet end ved – be-

sværlige – visuelle kartografiske analyser, og kortmateriale har som bekendt en tendens til et vist tidsmæssigt efterslæb. Analyser på lavere niveau og på tværs af de – ud fra andre kriterier end en kulturlandskabsopdeling – fastsatte kommunegrænser vil kunne afsløre mønstre i udviklingen, som vil kunne danne grundlag for politiske beslutninger for udviklingen i den fysiske struktur.

I den fynske regionplan er der politisk udtrykt ønsker om en decentral udvikling, klarest i 1980-planen. Men som vi har set sker der en fortsat centralisering i udviklingen. Der er derfor en diskrepans mellem befolkningens ønsker om en decentral udvikling og den faktiske udvikling. Det forekommer, at der mangler redskaber til at analysere udviklingen, og på dette grundlag lave udviklingsmodeller.

Det er selvfølgelig altid en politisk beslutning, hvordan udviklingen skal ske. For øjeblikket må man nærmest sige, at udviklingen passer sig selv, til gavn for centralisering og for en yderligere fjernelse af mennesket fra et forhold til naturen, eller rettere til kulturlandskabet. Da den landbrugsmæssige udvikling er meget afhængig af prisfastsættelsen på produkterne inden for EF, er det derfor meget svært at styre udviklingen i landbrugsstrukturen i anden retning. En mulighed kunne være, at man i den situation satsede mere på en kombination af (fritids-)landbrug, hvor man havde mulighed for f.eks. at drive mere økologisk landbrug, og andet arbejde, måske så ikke fuldtids. Det vil betyde, at den enkelte husstand får et forhold til det agrare kulturlandskab, og det vil betyde udnyttelse af en eksisterende bolig- og brugsmasse, som ellers tenderer til at blive Danmarkshistoriens største ødegårdskrise. Ydermere kunne man satse på at fremme en decentral lokalisering af arbejdspladser, såvel private som offentlige. Det vil umiddelbart også betyde en ændring af den hidtidige tendens til centralisering af boligerne og genbefolkning af landskabet uden for centralområderne. Det skal ikke forstås sådan, at udviklingen totalt skal vendes i den retning, men den bør ikke være så entydig som nu, og der bør satses på en mere decentral udvikling i det industrialiserede, og serviceprægede, urbane samfund. Mange af servicefunktionerne vil med moderne kommunikationsmidler via telenettet med lige så stor fordel – og billigere husleje – kunne ligge i landdistrikter.

5. Fremtidigt forskningsprojekt

Det skitserede mangelfulde grundlag for viden om udviklingen i den fysiske struktur i landdistrikterne er baggrunden for, at undertegnede sammen med museumsinspektør Gunnar Solvang har indleveret et forslag til forskningsprojekt til dette forskningscenter. Titlen på forslaget er lidt provokerende »*Hvorfor bor mennesker på landet i dag?*« – ud fra tanken om, at med de fortsatte centraliseringstendenser vil det til sidst føre til, at alle på nær de tiloversblevne landbrugere vil bo i bysamfund.

Ideen med projektet er at undersøge den konkrete udvikling i landdistrikter, som en bred ramme de sidste 200 år, og mere konkret de sidste 25 år, dels på landsplan, og som det væsentlige gennem detailanalyser i udvalgte sogne fordelt i hele landet. Analysemetoderne vil være historisk-etnologiske.

På denne måde håber vi at kunne skabe et bedre grundlag for bedømmelse af udviklingen i landområderne – ikke blot det åbne land, men også i bysamfundene i landdistrikterne – og forhåbentlig at komme med nogle modeller for den fremtidige udvikling. Vi har ønsket at iværksætte projektet om et par år, og centerbestyrelsen har svaret så positivt tilbage, som man nu kan på nuværende tidspunkt uden at love hinanden noget på nuværende tidspunkt.

Note

1. I Danmark Statistiks publikationsrække *Befolkning og valg 1983-*.

Litteratur:

- Per Grau Møller: *Fra landsby til soveby*. Odense 1990.
Regionplan 80. Redegørelse, Fyns amtskommune 1980